

Mutáció és eltűnés. A térbeliség kategóriájának útja a hartmanni rétegfelépítményben

Bevezetés

Nicolai Hartmann, az egyik utolsó nagy természetfilozófiai rendszer megalkotója munkássága során úgyszólván mindvégig a karteziánus hagyomány foglya maradt. Boros Bianka nem véletlenül hívja fel arra a figyelmet,¹ hogy Hartmann több művének tanúsága szerint a maga rétegelméletét lényegében Descartes azon megkülönböztetéséből származtatja, amelyet a *res cogitans* és a *res extensa* között von. A „gondolkodó dolog” és a „kiterjedt dolog” további felosztása nyomán létrejött négy létréteget Hartmann ugyan nem szubsztanciális értelemben képzele el; munkásságának azon mozzanatát azonban, hogy a dualista tradíciónak megfelelően éles határvonalat húz az organikus, valamint a lelki réteg, tehát fizikai és mentális valóság között, némely kommentátora szükségszerűen egy immateriális lényegiség hiposztázálására tett kísérletként értékeli.² Kétségtelen, hogy a legtöbb olyan kategóriával, amely az anorganikus, illetve organikus rétegeknek még sajátja, a harmadik létréteg már nem rendelkezik; így például a térbeliség (*Räumlichkeit*) kategóriájával sem. Az anyagiság eltűnése a lelki rétegben maga után vonja továbbá, hogy az alacsonyabb kategóriák immáron nem matériaként, hanem az úgynevezett „ráépülés” (*Überbauung*) révén csupán létfundamentumként szolgálnak

DOI: 10.61901/Kellek.2023.69.15

A szerző a ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola doktorandusza.
Email: zalaegerszeg3377@gmail.com

- 1 Vö. Boros Bianka: Dualizmuson és monizmuson innen és túl – a rétegentológia szabadságfogalma. *Elpis*, 2014 (13):36, 35–49.
- 2 Vö. Martin Morgenstern: *Nicolai Hartmann. Grundlinien einer wissenschaftlich orientierten Philosophie*. Francke Verlag, Tübingen, 1992, 101.

alapul a magasabb létrétegek számára: „a lelki lét ugyan a szerves fölé emelkedik, ám most mint »átépülés«, mely az alsóbb rétegek matériáját maga mögött hagyja. Ennek tartalmai más anyagból vannak megformálva”.³ (Az organikus és anorganikus létrétegek közötti viszonyt Hartmann még „átformálásként” [*Überformung*] definiálja.)

A határvonal kérdése

A hiposztázálás újra és újra felbukkanó vádja abból is fakadhat, hogy a hartmanni konstrukción belül túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítunk az organikus és a lelki létréteg között húzódó határvonalnak. Kardinális különbség a fennmaradás mechanizmusának szempontjából ugyanis nem a térbeliség kategóriájával rendelkező, illetve azt nélkülöző létrétegek között fedezhető fel, hanem az anorganikus és a másik három létréteg között. A kizárólag anorganikus létrétegből álló entitásokkal ellentétben a két, három vagy négy létrétegből álló (tehát élő) szervezetek fennmaradásának alapja nem a mindenfajta változásnak ellenálló szubsztrátum, hanem az alkotóelemek folyamatos cserélődése mellett a forma állandósága [*die Konstanz der Form, Konsistenz*].

E felfogásnak megfelelően meghúzhatnánk a döntő fontosságú határvonalat anorganikus és organikus létréteg között is. Hartmann azonban véleményem szerint nem eléggé egzakt a létrétegek lehatárolásakor. Tudniillik a szerves szféráját egységesnek tekinti, s e létréteg egészét a formai állandóság mint nóvum fellépésével jellemzi: „Egészen másként áll a dolog az organikus birodalmában [...]. A hordozó elemek, az anyag éppúgy, akár az energia, szüntelenül cserélődnek. Ami megmarad, a hordozott egész, a másodlagos, függő, magas komplexitású szerkezet, az »élet«”.⁴ Az élet keletkezésének neves kutatója, Pierre Teilhard de Chardin, aki a kreacionizmus és az evolúciós elméletek összebékítésén fáradozott, találoán állapítja meg: „megamolekuláris zóna iktatódik az általunk szomszédosnak vélt Molekuláris és Sejt-zónák közé”.⁵ Teilhard de Chardin nem véletlenül tesz különbséget „holt” fehérjék és „élő” protoplazma

3 Nicolai Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt*. Walter de Gruyter, Berlin, 1964, 441. (A fordító feltüntetése nélkül felhasznált idegen nyelvű szövegek magyarra való átültetése saját munkám.)

4 Nicolai Hartmann: *Philosophie der Natur*. Walter de Gruyter, Berlin, 1950, 303.

5 Teilhard de Chardin: *Az emberi jelenség*. Fordították Bittei Lajos, Rónay György. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980, 108.

között. Annyit mindenesetre különösebb biokémiai ismeretek nélkül is megállapíthatunk, hogy az olyan szerves anyagban, amely még nem az organizmusok alkotórészeként határozódik meg, bonyolultsága ellenére sem figyelhető meg a képződmények (*Gebilde*) spontán újraképződése (*Wiederbildung*). Hartmann is tudatában van azonban annak, hogy vele ellentétben nem esik a pontatlanság hibájába például Wilhelm Roux. „Roux – Hartmann által is említett – meghatározása szerint az élet határvonala az elő-élőlények (probiotok) és az első élőlények (protobiotok) között húzódik.”⁶

Ami Teilhard-t illeti, ő ízig-vérig a vitalizmus képviselője; kanti hatástól sem mentesen feltételezi a dolgok „magánvaló” belsejét, s egy kezdetleges életet, sőt pszichét tulajdonít nekik, mely az evolúció során az általunk élőnek tekintett szervezetekben válik csak láthatóvá az emberi megfigyelés számára. Hartmann viszont egyértelműen elutasítja az „éltető erő” (*vis vitalis*) gondolatát: „sem élet-anyag, sem életenergia nem létezik, legalábbis a vitalisztikus módon elképzelt életerő értelmében”.⁷ Zavarba ejtőek lehetnek számunkra a szöveghelyek, amelyek arról tanúskodnak, hogy olykor Hartmann is a vitalizmus által ihletett nyelvhasználat foglya marad, amikor az élő szervezetek fennmaradásáról beszél.

Itt egyáltalán nem valami ontikusan elsődleges és elementáris dolog fennmaradásáról van szó, hanem éppenséggel a magasabb rendű és hordozott képződményekéről, még hozzá cselekvő és teremtő erők közreműködése révén, melyek arról gondoskodnak, hogy az egyes képződmények eltűnése során mindig újra azonos fajtájú képződmények keletkezzenek.⁸

Egészen másként van a megmaradás magasabb formái esetében. Itt mindenütt egy aktív formaadó instancia létezik, mely játékban van, egy így vagy úgy determináló erő.⁹

Hartmann szóhasználata akkor is mintegy az anyag tudatosságát tükrözi, amikor a megmaradás kétféle mechanizmusa között különbséget tesz:

A szubszisztáló közvetlenül száll szembe a felbomlással, egész tartama alatt harcot folytat ellene; és éppen ezért hátrányban van, mert egyenlőtlen a

6 Boros Bianka: *Selbstständigkeit in der Abhängigkeit – Nicolai Hartmanns Freiheitstheorie*. Ergon-Verlag GmbH, Würzburg, 2015, 105.

7 Hartmann: *Philosophie der Natur*. Id. kiad., 303.

8 Uo. 301.

9 Uo. 302.

küzdelem. Az élő egész viszont nem védekezik a múlandóság ellen, sőt saját szerkezetébe foglalja.¹⁰

A hülémorfizmus talaján állva kijelenthetjük, hogy az élet megjelenésével párhuzamosan határozott hangsúlyeltolódás figyelhető meg a szubsztrátumtól a forma irányába; tudniillik egyértelműen utóbbi válik az élő szervezetek identitásának zálogává, nem úgy, mint az anorganikus képződmények esetében. Bár ez kétségkívül jelentős fejlemény, az ontológiai szempontból döntő fontosságú határvonalat mégsem az első és a második légréteg között húzám meg; már csak azért sem, mert Hartmann, kommentátorai szerint sem tulajdonít kitüntetett szerepet az élet kialakulásának a többi nóvum megjelenéséhez képest: „az élet eredete tehát definíciója szerint ugyan irracionális, hozzáteszi azonban, hogy az új, komplexebb szintek létrejötte alapján véve nem tűnik kevésbé rejtélyesnek.”¹¹

A hiposztázálás vádjának negációja

Mielőtt bemutatnám, vertikálisan felfelé haladva a különböző légrétegeken keresztül milyen változásokon megy át a térbeliség kategóriája, hogy aztán kvázi-eltűnése a tudat megjelenésével egyidőben fontos lételméleti konzekvenciákhoz vezessen, újfent le kell szögezni, hogy nincs szó hiposztázálásról a térbeliség kategóriájával rendelkező, illetve a csupán közvetetten térbeli légrétegek hartmanni megkülönböztetése során. Hartmann tagadja a szubsztanciális értelemben vett lélek testtől független létezését, s ezt kommentátorai többnyire nem győzik hangsúlyozni: „A lelki, bár ön maga nem térbeli, csak a testtel együtt létezik a világban – független is tőle, s egyúttal függő.”¹² A dualizmus hartmanni elutasításának bizonyítéka továbbá, hogy Morgenstern észrevétele szerint a Hartmann által levezetett kategóriális alaptörvény értelmében a magasabb légrétegek,

10 Nicolai Hartmann: Időbeliség és szubsztancialitás. In *Lételméleti vizsgálódások*. Fordította Redl Károly. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972, 341–397; 393.

11 Boros: *Selbstständigkeit in der Abhängigkeit...* Id. kiad., 105. (Miként azt Boros is megjegyzi, Hartmann az „irracionális” kifejezést persze nem az önmagában, hanem csupán a számunkra irracionális, azaz transzintelligibilis jelentésében használja. Ez tehát nem valami észellenesre, ésszel ellenkezőre, hanem épphogy az ésszel megismerhető határára utaló fogalom. Vö. Boros: *Selbstständigkeit in der Abhängigkeit...* Id. kiad., 32.)

12 Boros: Dualizmuson és monizmuson innen és túl... Id. kiad., 37.

mint az alacsonyabbaktól függők, nagyobb labilitással rendelkeznek; ergo a több légrétegből álló képződmények komplexitásuk folytán sérülékenyebbek, illetve könnyebben megsemmisülnek az egyszerűbbeknél. „Az első függőségi törvény az erősebb törvénye, amit Hartmann fundamentális jelentősége miatt kategoriális alaptörvénynek nevez. Ez kimondja, hogy az alacsonyabb szintű kategóriák az erősebbek, míg a magasabbak a gyengébbek.”¹³ A szuperegisztencia fogalmának használata minden magasabb rendű megmaradási mód esetében szintén arra utal, hogy a dualista tendenciák vélelmzését Hartmann koncepciójában semmi nem indokolja. „[A fennmaradás] [f]ormája korántsem az alattafekvés, hanem – ha a kép mellett kitartunk – a felettelebegés, nem a szubsztencia, hanem a szuperegisztencia.”¹⁴ A balti filozófus képletes megfogalmazása mögött részben annak felismerése rejlik, hogy a formai állandóság dominanciája töretlen marad a lelki légréteggel rendelkező képződmények esetében is, s az így felfogott szuperegisztencia révén egyetlen létezőt alkot a dualisták által még két külön szubsztanciának tekintett „res cogitans” és „res extensa”. Ezzel a felfogással egyetért Boros Bianka is, aki szerint a „reális világ felépítésének hartmanni koncepciója az erős, nem-reduktív ontológiai emergentizmus egy formájának tekinthető, mely jó alternatívát kínál a szubsztancia-dualizmus helyett.”¹⁵

A térbeliség kategóriájának torzult érvényesülése eltűnése előtt

Hartmann számára magától értetődő, hogy sok olyan kategória létezik, amely az úgynevezett fundamentál-kategóriáktól eltérően nem fordul elő a reális világ rétegfelépítményének minden szegmensében, azaz a visszatérés törvényének csupán korlátozottan alávetett. „Számos olyan kategória van, melynek visszatérése nem folyamatos, hanem csupán korlátozott. Vannak olyanok, melyek több rétegen keresztülhaladnak, de aztán abbamaradnak; olyanok is vannak, melyek csak a következő rétegebe nyúlnak fel.”¹⁶ A valamely légrétegben eltűnő kategóriák eklatáns példáját képezik, az alább tárgyalandó térbeliség mellett, többek között a kvantitatív viszonyok.

13 Morgenstern: i. m., 89.

14 Hartmann: Időbeliség és szubsztancialitás. Id. kiad., 393.

15 Boros: Dualizmuson és monizmuson innen és túl... Id. kiad., 47.

16 Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt*. Id. kiad., 439.

Eltűnésük helyéhez, az organikus és lelki létréteg közötti határvonalhoz közeledve ezek éppúgy változásnak vannak alávetve, ahogy a térbeliség kategóriája is.

Egy további példa a matematikai viszony eltűnése, mely átnyúlik a mennyiségi rétegből a fizikai világba, s ott uralkodó pozíciót foglal el. A szerves birodalmában már teljesen háttérbe szorul, bár homályos momentumként még jelen marad. A lelkitől kezdve azonban egészen eltűnik, hogy csupán a megismerés tartalmi kategóriáiban bukkanjon fel majd ismét (melyek azonban nem reálkategóriák).¹⁷

A térbeliség kategóriájának sajátossága viszont, hogy érvényesülése, a naiv világlátásra mintegy rácsfolva, már a legalsó létrétegben sem hozza létre a létezők evidenciaként kezelhető térbeli határoltságát.

Maga a térbeli határoltság már a dinamikus gépezet esetében problémának bizonyult. Megmutatkozott, hogy ez az esetek többségében nem élesen meghatározott határfelületből áll, hanem fokozatos átmenetet jelent, mely dinamikusan egy körülvevő erőteréből álló indifferencia-zónára vonatkozóan adódik, „elmosódó határként”.¹⁸

A kvantummechanika által vizsgált mikrovilágban persze magától értetődő a részecskék határainak elmosódottsága, az emberléptékű valóság tárgyait illetően azonban ez a jelenség korántsem közismert, noha utóbbiak esetében éppúgy érvényesül.

Az organikus képződmények dologi-materiális határfelülettel is rendelkeznek. Ám ez az optikailag érzékelhető határvonal még kevésbé esik egybe az individuumok tényleges határával, mint az élettelen dolgok esetében. Az organikus gépezet térbeli határai szigorú regulációnak megfelelően mintegy átjárhatóvá válnak, az individuum sajátos viszonyt alakít ki önnön környezetével; amellett, hogy megőrzi centrális szerepét, Hartmann szavaival élve „életfunkciói révén messzemenően bekapcsolódik az őt körülvevő fizikai világba”.¹⁹ Az individuum és környezete között fennálló lényegi kapcsolat azt eredményezi, hogy előbbi esetében Hartmann kissé poétikus megfogalmazása szerint önmagán-kívüli-létről (*Außersichsein*) beszélhetünk anélkül, hogy ez önmaga elvesztésével járna. Centralitás és ön-transzcendencia dialektikája révén az organikus képződmény spontán módon, öntevékenyen kilép saját határai mögül a

17 Uo. 440.

18 Hartmann: *Philosophie der Natur*. Id. kiad., 525.

19 Uo. 525.

környezetébe, hogy aztán a maga részévé tegye annak számára hasznosítható elemeit. Dinamikus és organikus gépezet különbsége oly módon is megfogalmazható, hogy míg előbbi csupán a külvilágtól mintegy izoláltan képes megőrizni önazonosságát, utóbbi legfeljebb absztrakcióként létezhet önnön környezete nélkül. „Ennek megfelel, hogy a térbeli forma szerves lényege már nem ragadható meg egzakt nagysági viszonyok által.”²⁰ Közvetlenül az eltűnését megelőző létrétegben a térbeliség kategóriája oly módon érvényesül, hogy az organikus képződmények térbeli határvonalai az izoláció helyett immáron a környezettel való lényegi kapcsolattartást szolgálják.

A térbeliség kategóriájának látens érvényesülése eltűnése után

Az etika szférájában érvényüket veszített logikai törvényszerűségek vonatkozásában Hartmannt kétely fogja el, s ennek kapcsán kijelenti, „nehéz megmondani, vajon csupán háttérbe kerülésről és rejtetté válásról van-e szó, vagy tényleges abbamaradásról”.²¹ Ez a szkepszis a térbeliséget illetően ugyancsak indokolt. Utóbbi kategória a számunkra releváns határvonalon túl közvetett módon igenis érvényesül. A lelki létréteg ugyanis, mint hordozott, csak a számára alapul szolgáló és térben kiterjedt organizmus révén létezhet. „Ez a viszony nyilvánvalóan nem megszüntethető. Mert ha a hordozó organizmus elpusztul, úgy elpusztul a hordozott tudat is. Ennek magától értetődőnek kellene lennie.”²² Másrészt a testhez kötöttség következtében felmerül a térbeli tájékozódás igénye, ennél fogva a tudat mindenkori horizontja a test tartózkodási helye mint centrum köré húzható meg. „A tudatnak ez a közvetett térbelisége egészen másfajta, mint az organizmusé és a dolgoké, de még mindig egyfajta térbeliség.”²³ Le kell szögeznünk ugyanakkor, hogy a *közvetlen* térbeliség megnyilvánulásai – mint például az ön-transzcendencia folyamata, amely az organikus létrétegben még az élő szervezet önfenntartásának legfőbb feltétele – a lelki élet vonatkozásában már inadekvát, patológikus működéshez vezetnek. Bizonyos pszichiátriai

20 Uo. 112.

21 Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt*. Id. kiad., 440.

22 Hartmann: *Philosophie der Natur*. Id. kiad., 112.

23 Uo. 113.

körképek tökéletesen reprezentálják a személyiség rendellenes kilépését önnön környezetébe a szemléleti térben.

A szkizofrén beteg énhatárai elmosódnak (ahogy az egy évesnél kisebb gyermeknél még nem alakulnak ki). A pszichotikus állapotban az „én” válik a világértelmezés referenciaközpontjává. A beteg nem tud elvonatkoztatni önmagától (decentrálásra képtelen): mindennek valami üzenete van számára.²⁴

Az „elmosódott határ” kifejezés az elmekörtan terminusaként éppúgy felbukkan tehát, ahogyan korábban a szervetlen, illetve organikus létréteg kapcsán már szerepet kapott. A fentebb leírt lélektani anomália végbemenetele során az „én” abnormális módon kiterjeszti önnön felségterületét környezetére, utóbbit mintegy a maga részévé teszi. Szubjektum és objektum e sajátos összeolvadását az „én” mint centrum kezdeményezi a külvilág tényeinek önmagára vonatkoztatása által. „Valójában, bár a külvilág a szemléletem által adott számomra, de ezt az adottságot pont, hogy nem a saját szemléletemként élem meg és érzékelem.”²⁵ Hartmann ezen kijelentése az egészséges személyiség számára persze banalitás; ha azonban feltesszük, hogy elsősorban a fenomenológiát illető kritikaként értelmezendő, elképzelhetővé válik számunkra, hogy Husserl, kiváltképp a transzcendentális fordulat révén, kvázi kóros világértelmezést emelt a diszciplína rangjára. A külvilág létezésének zárójelbe tétele nem fenyeget szükségszerűen a szolipszizmus veszélyével, hiszen a husserli tanok értelmében a tudat nem egy tetszőleges tárgy létét, hanem csak annak értelmét konstituálja. Hartmann ugyan egyik fő művének tanúsága szerint belátja, hogy az „én” mint az értelemadó aktivitás pólusa megkerülhetetlen tényező az ismeretelméletben – szemben a logikával, valamint a pozitív tudományokkal, hiszen „szubjektum és objektum egész korrelációja itt ki van kapcsolva. Az ismeretelméleti beállítódás eme korreláció ismételt bekapcsolásával kezdődik [...] és mindaz, ami a logikai számára közömbös volt, egy csapásra lényegivé válik”.²⁶ Végzetes tévedésnek tartja ugyanakkor, hogy a fenomenológia szubjektum és objektum korrelatív viszonyát az ismeretelméleten kívül adottnak tekinti az ontológiában is: „Itt hibát követnek el [...], szubjektum és objektum korrelációja az ismeretelméleti szférából, ahol a helye van, észrevétlenül átkerül a lét szférájába [...], mintha a létező, mint olyan, nem állhatna fenn tehát másként, mint egy

24 Tringer László: *A pszichiátria tankönyve*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2010, 325.

25 Hartmann: *Philosophie der Natur*. Id. kiad., 123.

26 Hartmann: *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*. Walter de Gruyter, Berlin, 1965, 36–37.

számára adekvát szubjektum objektuma”.²⁷ A szemlélet közvetlenségén alapuló fenomenológiai módszer azon túl, hogy kiküszöböli az objektum transzcendenciáját, tudat és tárgy kategoriális egyneműsége révén egyúttal sajátos antropomorfizmussal ruházza fel a külvilágot, s utóbbit a karteziánus felfogás inverzeként mintegy az értelemadó „én” részévé teszi. Hartmann minden olyan filozófiai irányzat ellen küzd, mely tagadja ezt a transzcendenciát:

Az ontológia, melyhez Nicolai Hartmann közelít, előfeltételezi a megismerés tárgyainak a tudathoz képest transzcendens voltát. [...] Ennek az ontológiának fő ellenfeleként jelenik meg a gnozeo-ontológiai idealizmus, egy olyan elmélet, mely által a megismerés tárgya „a tudathoz képest immanensként” van rögzítve. „A megismerés metafizikája” megpróbál [...] egy utat találni, mely szükségszerűen egy realizisztikus ontológiához vezet.²⁸

A szóban forgó immanencia folytán a szubjektum a szemléleti térben éppúgy egybeolvad környezetével, ahogyan az organikus légrétegben az élő szervezet is kilépett önnön határai mögül. A térbeli ön-transzcendencia látens továbbélése a lelki légrétegben tehát bizonyos pszichiátriai kórképek és a fenomenológiai gondolkodás kapcsán egyaránt tetten érhető.

Ami a szellemi légréteget illeti, annak vonatkozásában Hartmann helytállóan nevezi meg a kétszeresen közvetett térbeliséget. A történeti szellemnek a hordozó elemét ugyanis az individuumok tudata jelenti, mely azonban kötve van nem csupán az alapjául szolgáló testhez, hanem az egyént körülvevő vitális, illetve gazdasági élethez is. (Utóbbit alakítja a szellem tulajdon működése során politikai-kulturális élettérre.)

Mindazonáltal ez a fajta térbeliség bizonyos szempontból ismét közelebb áll a szerves térbeliségéhez, mivel amazt behozza a történelmi életterek sajátlagos kialakításába és átformálásába. Ezek tehát tartalmazzák a valóban térbeli valóságalkotás egy elemét.²⁹

A térbeliség kategóriája azonban ennél áttételesebb módon is érvényesül a szellemi légréteg tartalmainak kialakítása során. Az omni-nózus jelenség kimutatása céljából mindenekelőtt a számunkra éppen releváns tudásterület kiválasztása szükséges. Érdemes elsőként számba vennünk a szellemtudományok csoportját, „amely a szellemi-történelmi

27 Uo. 313.

28 Katharina Kanthack: *Nicolai Hartmann und das Ende der Ontologie*. Walter de Gruyter, Berlin, 1962, 92.

29 Hartmann: *Philosophie der Natur*. Id. kiad., 113.

élet különféle területei szerint tagolódik (nyelvtudományok, jog- és államtudományok, szociológiai és történelemtudományok, művészet- és irodalomtudományok stb.)³⁰ Amennyiben a fenti tudományágak közül a szociológiára esik választásunk, döntésünk cseppet sem önkényes, ugyanis ennek a diszciplínának már a megalapítói figyelemre méltó analógiákat fedeztek fel az egyes társadalomtípusok, valamint az élettelen halmazok, illetve élő organizmusok között.

Durkheim alapvetően kétféle társadalmat különböztet meg, melyek mintegy megfelelnek az egyes civilizációk fejlettségi fokának. Az első típuson belül gyakorlatilag nem létezik munkamegosztás, az egyének mind ugyanazon tevékenységeket végzik, jellemző rájuk az önellátás. Spencer frappáns megfogalmazása szerint „[A] kezdetleges társadalmakban mindenki egyszerre harcos, vadász, kunyhóépítő vagy eszközkészítő, minden szükségletét ön maga elégíti ki.”³¹ Önálló személyiségjegyekkel az ilyen társadalom tagjai a szakmai specializáció hiányában, egyformaságuk következtében nem rendelkeznek, mindnyájuk egyéni tudata úgyszólván teljesen egybevág az adott társadalom kollektív tudatával.

Ha csak ezen az egy módon lennének koherensek a társadalom molekulái, akkor csak úgy tudnának együtt mozogni, ha nem lenne saját mozgásuk, ahogyan ezt a szervesetlen testek molekuláinál látjuk. Ezért ajánljuk azt, hogy nevezzük ezt a szolidaritást mechanikusnak [...]. Csakis annak a kohézióknak az analógiájára hívjuk így, amely az élettelen testeket egyesíti, azzal szemben, amely az élőket.³²

Tudjuk azonban, hogy Hartmann koncepciója értelmében a formai állandóság jegyében a szellemi létréteg tartalmi is állandóan cserélődnek, vagyis az egymást követő nemzedékek szükségszerűen módosítják többek között az elődeik által rájuk hagyományozott társadalmi struktúrákat is. Ez a permanens változás megmutatkozik a különböző társadalmak kulturális jellegzetességeiben is, hiszen

a nyelvnek, a tudásnak, a jognak, az erkölcsnek – mindegyiknek megvan a maga történelmi-időbeli keletkezése és elmúlása; ezek nem oldódnak fel az ideális normákban vagy értékekben, melyeket követnek, nem osztoznak

30 Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt*. Id. kiad., 174.

31 Herbert Spencer: A társadalom evolúciója. Fordította Kristóf Ildikó. In *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum, Budapest, 2000, 38–57; 39.

32 Émile Durkheim: *A társadalmi munkamegosztásról*. Fordította Csákó Mihály. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 139.

azok időtlenségében, hanem csupán a maguk idejében és egy bizonyos korszaknak a történelmileg valós népi életében állnak fenn.³³

Durkheim szerint egy adott társadalomban a jogrendszer funkcionál indikátorként. Amennyiben a megtorló (represszív) jog az uralkodó, mechanikus szolidaritáson alapuló társadalomról beszélhetünk. A helyreállító (restitutív) jog uralma viszont arra bizonyíték, hogy a szóban forgó társadalmat fejlett munkamegosztás jellemzi. A munkamegosztás túlsúlyra jutása s kifinomulttá válása folytán alakul ki a második társadalomtípus. Ezen belül az egyének egymástól nagyon különböző tevékenységekkel járulnak hozzá az adott közösség fennmaradásához, nagymértékű funkcionális különbözőségük következtében pedig kooperációra kényszerülnek egymással. Már Spencer észreveszi a fejlett munkamegosztáson alapuló társadalmak hasonlóságát a két létréeggel rendelkező, vagyis szerves gépezetekkel, hiszen utóbbiak működésének záloga is a különböző funkciók ellátására szakosodott, szélsőségesen specializálódott szervek együttműködése: „[A] társadalmat csakúgy, mint az állatokat, éppenséggel a munkamegosztás teszi élő rendszerré. Nem tudom eléggé hangsúlyozni, hogy ez a sajátosságuk milyen nagymértékben bizonyítja a társadalmi és az egyedi organizmusok hasonlóságát.”³⁴ Durkheim pedig ehhez képest is szintet lép, amikor a második típusú társadalomban az egyének között tapasztalható szolidaritásnak az elnevezésében is érvényesíti az előbbi analógiát: „[E]z a szolidaritás ahhoz hasonlít, amelyet a felsőbbrendű állatokban láthatunk. Ott minden egyes szervnek megvan a saját arcúlat, a saját önállósága [...]. Emiatt az analógia miatt javasoljuk, hogy a munkamegosztásnak köszönhető szolidaritást nevezzük organikusnak.”³⁵

Mindemellett szükséges rögzítenünk a társadalmi, illetve fiziológiai természetű munkamegosztás között egy fontos különbséget. Hartmann, miközben szót emel a korabeli biológiában úgyszólván közkeletűvé vált teleologikus felfogás ellen, hangsúlyozza, hogy az élő szervezeteken belül tapasztalható tagadhatatlan célszerűség mögött csupán kategoriális határátlépés árán feltételezhetünk a szellemi létrégre jellemző finális determinációt.

Hartmann analízisének eredménye: az oksági folyamat indifferens az eredmény vonatkozásában. Ez azt jelenti: közömbös a célokkal szemben – egyedül az időben őt megelőzőhöz kötődik és ezáltal nyitott az emberi céltételezésre,

33 Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt*. Id. kiad., 181.

34 Spencer: i. m., 39.

35 Durkheim: i. m., 140.

és pedig nem csupán az emberi szellem tudatos céltevékenységére, hanem már a szerves létréteg morfogenetikus folyamatában az egészséges kormányzásra is a képességek rendszere által. Így Hartmann a kauzális sort „vaknak” nevezi.³⁶

Míg tehát a társadalmat alkotó egyének az organikus szolidaritás jegyében valóban célirányosan osztják fel egymás között a funkciókat, az élő organizmuson belül működő szervek kooperációja öntudatlan evolúciós folyamatok eredménye. „Önmagában véve ugyanis a célszerűség valami egészen más, mint a céltevékenység (célirányosság vagy célmeghatározottság). Ámde a kritikátlan gondolkodáshoz semmi sem esik közelebb, mint a célszerűség és céltevékenység felcserélése.”³⁷

A közvetlen térbeliséget elméletileg nélkülöző szellemi létréteg formaképző folyamatai során lényegében megismétlődik tehát az a jelenség, mely a térbeliség kategóriájával még rendelkező szervetlen, valamint organikus létréteg határán egyszer már végbement. Az élet megjelenése amott ugyanazon mechanizmus alapján történik, mint itt a fejlett munkamegosztáson alapuló társadalom kialakulása egy kezdetleges szerveződésből: az élettelen, homogén halmaz belső differenciálódáson esik át, egyes részei különböző funkciókat vesznek fel, s ezek kooperációra kényszerülnek egymással az immáron élő szervezet fennmaradásának céljából. A két alsó létréteg közötti átformáló viszony természetesen a két megnevezett társadalomtípus relációjában is fennáll, hiszen mindkét fajta társadalom „anyaga” azonos, a kettejük közötti differencia strukturális jellegű. Amennyiben a szellemi létréteg a térbeliség kategóriájának eltűnése után is képes reprezentálni egy, a rétegfelépítmény alsóbb szintjén végbement, alapvetően térbeli folyamatot, a tendencia ismétlődése okán egyfajta „atavizmusról” beszélhetünk.

A létfogalom csonkává válása a térbeliség kategóriájának eltűnése révén. Heidegger versus Hartmann

Láttuk, hogy a térbeliség reálkategóriája bizonyos értelemben véve rezisztenciát mutat önnön eltűnésével szemben; mintegy mutációkon esik át, s közvetetten érvényesül a lelki, illetve szellemi létréteg egyes folyamataiban.

36 Joachim B. Forsche: *Zur Philosophie Nicolai Hartmanns. Die Problematik von kategorialer Schichtung und Realdetermination*. Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1965, 59.

37 Nicolai Hartmann: *Teleológiai gondolkodás*. Fordította Redl Károly. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 76.

Ez természetesen nem változtat a tényen, miszerint az organikus létréteget követő átépítő viszony „úgy működik, akár egy filter: csupán bizonyos kategóriákat enged át magán a felsőbb rétegbe, a többit visszatartja”.³⁸ Az alsóbb rétegek kategóriakészletének tetemes része e határvonalon nem jut túl, visszamarad. „A bizonyos fokozaton abbamaradó visszatérés legfontosabb példáját a tér realkatóriája szolgáltatja számunkra.”³⁹ A térbeliség kategóriájának eltűnése ezen a szinten pedig komoly ontológiai konzekvenciákat von maga után. Platón működése óta az európai filozófiai tradícióban bevett gyakorlat ugyanis a létezésnek mintegy előfeltételévé tenni a térbeliséget, térhez kötöttséget. Az ily módon kialakított koncepció szerint a létesülésnek három komponensét különböztethetjük meg: magát a létesülőt, a mintának vett ideát, s a létesülés számára médiumként szolgáló teret.

Ha pedig ez így van, akkor el kell ismernünk, hogy a világon háromfajta dolog van: egyik az, melynek formája változatlan, mentes a keletkezéstől és elmúlástól, sem önmagába nem fogad be sehonnan semmi mást, sem önmaga semmi másba be nem lép, láthatatlan és egyáltalán érzékelhetetlen: ő az, aminek szemléletére a belátás van rendelve; a második az elsővel azonos nevű és hozzá hasonló, érzékelhető, keletkező, folytonos mozgásban van, valamely helyen születik, s onnan ismét el is tűnik, az érzékeléssel együttjáró vélekedés számára hozzáférhető; végül harmadik fajta minden egyes esetben a tér, maga romlástól ment, helyet ad mindeneknek, amik csak keletkeznek, őhozzá magához csak az érzékeléstől elvonatkoztatva, az okoskodásnak bizonyos fattyúhajtása segítségével lehet eljutni; s így alig lehet róla valami megbízható tudomásunk.⁴⁰

Hartmann rétegkonstrukciójának a harmadik, illetve negyedik szintjét elfoglaló lelki és szellemi tartalmak, deklaráltan nélkülözve a közvetlen térbeliséget, a platóni felfogásnak megfelelően csonka létdefiníció alapján lennének csak meghatározhatóak. Hogy a nem-térbeli létezők egzisztálása ezáltal kérdésessé válik, azt maga a koncepció ötletgazdája is elismeri: „[S] még álmokat is szövünk, őt tartva szem előtt és álmodozván azt mondjuk, hogy minden létezőnek szükségképpen valamilyen helyen kell lennie és bizonyos tért kell elfoglalnia, ami pedig sem a földön, sem az égen nincs, az semmi, nem létezik.”⁴¹ Heidegger, aki érzékeli a problémát, a Platón

38 Hartmann: *Der Aufbau der realen Welt*. Id. kiad., 443.

39 Uo. 439.

40 Platón: Timaiosz. Fordította Kövendi Dénes. In *Platón összes művei*. Harmadik kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984, 307–409, 52a–b.

41 Uo. 52b.

előtti görög gondolkodás fogalomkészletének segítségével világít arra rá, hogy a „tér” szerepeltetése a létesülés definíciójában korántsem volt mindig magától értetődő:

[A]z, amiben valami létesül, az az, amit mi „tér”-nek nevezünk. A görögöknek nincsen szavuk a „tér”-re. Ez nem véletlen; ők ugyanis a térbelit nem az extensio felől tapasztalják, hanem a hely (*toposz*) mint *khóra* felől, amely sem helyet, sem teret nem jelent, amelyet azonban az ott álló elfoglal, betölt.⁴²

A fakticitás hermeneutikájának szellemiségét követve pedig nem csupán pontosan datálja a napjainkig bevett létdefiníció kialakulásának idejét, hanem javaslatot is tesz egy archaikusabb létfogalom rehabilitációjára:

a platóni filozófiától, azaz a létnek idea-ként való értelmezésétől kezdve megtörténnek az előkészületek a hely (*toposz*) és a *khóra* alig megragadott lényegének a kiterjedés által meghatározott „tér”-re való átalakítására. Nem jelenthetné-e a *khóra* a következőt: a minden különöstől magát elkülönítő, a kiterő, amely ily módon éppen valami mást enged meg, valami másnak „csinál helyet”?⁴³

A létezők szükségszerű térhez kötöttségének ilyen kiküszöbölése kétségkívül fontos mozzanat, általa ugyanis a térbeliség kategóriáját már nélkülöző lelki és szellemi tartalmak is teljes értékű létezést nyernek.

Míg azonban a Heidegger által felvázolt fenti opció a platóni koncepció fogyatékoságaira egy imaginárius helyfogalom bevezetése révén nyújtana orvoslást, Hartmann más stratégiát választ. A létesülés Platón által megnevezett három komponense közül kettőt mintegy továbbra is figyelembe vesz, amikor kétféle létmódot különböztet meg: a reálist (időbeli, változékony, individuális) és az ideálist (időtlen, változatlan, általános). Werner Bulk egyenesen a kategóriákon szemlélteti az ideális létezők sajátosságait: „Hiányzik belőlük tehát az individualitás éppúgy, akárcsak az ideális létezőkből. Sem keletkezésnek, sem eltűnésnek nincsenek alávetve. Időfelettséggel rendelkeznek, azonban a »mindenkor létezés« értelmében.”⁴⁴ A térbeliséget, mint a létezés korábbi kritériumát ugyanakkor a materialistákkal szembehelyezkedve a reális létezők esetében is következetesen ignorálja.

42 Martin Heidegger: *Bevezetés a metafizikába*. Fordította Vajda Mihály. Ikon Kiadó, Budapest, 1995, II. 314–318.

43 Uo. II. 330–335.

44 Werner Bulk: *Das Problem des idealen An-sich-Seins bei Nicolai Hartmann*. Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan, 1971, 67.

Ez a materialista gondolkodásmód alapvető tévedése, hogy egyedül a kiterjedtet tartják reálisnak. Az anyag éppenséggel kiterjedt. De nem egyedül az anyag a reális. Nem a térbeliség a reális megkülönböztető (specifikus) ismertetőjegye, hanem az idő. Nem a nagyság, a mérhetőség, a láthatóság tünteti ki a reálist, hanem a valamivé-válás, a folyamat, az egyszerűség, a tartam, az egymásutániság, az egyszerre-létezés.⁴⁵

Realitásfogalma tehát a szellemi létező realitásfogalmát is magában foglalja, hiszen a „realitás egységének kulcsa a reális idő egységében keresendő”.⁴⁶ Az idő egységének felváltása „az idők pluralitásával”⁴⁷ lehetlenné tenné a különböző létrétegek egyidejű létezését, s értelemszerűen függőségi viszonyok sem állhatnának fenn közöttük. „Ahogy tehát ezek mind ugyanabban az időben helyezkednek el, egymást követik vagy koegzisztálnak. Ha különböző időben és különböző realitásban léteznének, úgy ez nem lenne lehetséges.”⁴⁸

Láttuk tehát, hogy a térbeliség fogalmával operáló létfelfogás a filozófiatörténet folyamán újra meg újra a reális világ végletes megosztottságához vezetett. Hartmann a szellemi létezőket ellenben az idő segítségével integrálja a reális világba. Azáltal pedig, hogy realitásfogalma anyag és szellem ellentéte helyett az ideális-reális dichotómiára épül, a balti filozófus végső soron meghaladja a rétegotológiája kidolgozásakor számára kiindulási alapként szolgáló karteziánus tradíciót.

45 Nicolai Hartmann: *Zur Grundlegung der Ontologie*. Walter de Gruyter, Berlin, 1965, 171.

46 Boros Bianka: Időbeliség és realitás. Nicolai Hartmann „izmus” nélküli realizmusa. In *Lábjegyzetek Platónhoz* (15). Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, Szeged, 2017, 205–218; 210.

47 Vö. Hartmann: *Zur Grundlegung der Ontologie*. Id. kiad., 171.

48 Uo. 71.

